

Jarosław Wenta

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 <https://orcid.org/0000-0002-1177-1893>

O początkach zakonu krzyżackiego

O początkach zakonu krzyżackiego wykładać można na dwa sposoby. Po pierwsze, według tradycji własnej zakonu, po drugie, według propozycji historyków prowadzących w wieku dziewiętnastym krytykę pozostałych po zakonie źródeł. Do działań historyków wrócimy niżej¹.

I. Własna tradycja zakonu da się układać podług wstępów do jego statutów, czyli na trzy możliwe sposoby opowiadania o rzeczy².

- ¹ Por. Marie-Luise Favreau, *Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens*, Stuttgart 1974 (Kieler Historische Studien, 21), specjalnie Hartmut Boockmann, *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*, München 1981; także Klaus Militzer, *The Role of Hospitals in the Teutonic Order*, [w:] *The Military Orders*, t. 2: *Welfare and Warfare*, ed. by Helen Nicholson, Ashgate 1998, s. 51–59, <https://doi.org/10.4324/9781315085920>, oraz tenże, *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190–1309*, Wien 1999 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 56).
- ² Zawartość artykułu jest częścią wyników badań prowadzonych w ramach projektu finansowanego przez Narodowego Centrum Nauki nr 2018/29/B/HS3/00886 pt. *Statuty Zakonu Krzyżackiego. Rękopisy łacińskie i francuski*. Por. Jarosław Wenta, *Die französischsprachige Fassung der Deutschordensstatuten*, „Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft” 22 (2018–2019): *Romania und Germania. Kulturelle und literarische Austauschprozesse in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*,

1. Statuty w swojej łacińskiej wersji językowej, powszechnie uważanej za najstarszą, informują o tym w sposób następujący:

Hunc ergo specialem ordinem ad utilitatem sancte ecclesie se generalius diffundentem congratulationis oculo diversi summi pontifices intuentes ad petitionem Friderici ducis Suevie ceterumque principum terre sancte et Alamannie, tempore quo a Christianis Accon est obsessa, confirmatum confirmatum plurimus privilegii et emunitatibus et libertatibus illustrarunt³.

2. Wersja niemiecka statutów posiada tzw. historyczny prolog, którego nie ma wersja łacińska, a ten ma jeszcze inne wiadomości:

In den namen der heiligen drivaldicheit sô kunden wir allen den, die nû sint unde noch komen sulen, wie sich erhaben hat unde von weme unde wenne unde wie der orden des hospitâles sente Marien des Dûschen hûses von Jherusalem. Dô iz von der

---

s. 398–411; tenże, *Maxa Perlbacha edycja statutów zakonu krzyżackiego*, [w:] *Totius mundi philohistor: studia Georgio Strzelczyk octuagenario oblata*, Poznań 2021, s. 753–760; tenże, *From a hospital to an order of knights. About the Teutonic Order in Acre*, Humboldt Kolleg, Madaba 2022, s. 58; tenże, *Die Deutschordensstatuten. Die Edition und die Frühgeschichte. Stan badań dla typu źródła: Kassius Hallinger, Consuetudo. Begriff, Formen, Forschungsgeschichte, Inhalt*, [w:] *Untersuchungen zu Kloster und Stift*, hrsg. von Max-Planck-Institut für Geschichte, Göttingen 1980, s. 140–166 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte, 68; Studien zur Germania Sacra, 14); Gert Melville, *Regeln – Consuetudines – Texte – Statuten. Positionen für eine Typologie der normativen Schrifttums religiöser Gemeinschaften im Mittelalter*, [w:] *Regulae – Consuetudines – Statuta. Studi sulle fonti normative degli ordini religiosi nei secoli centrali del Medioevo. Atti del I e del II Seminario internazionale di studio del Centro italo – tedesco di storia comparata degli ordini religiosi (Bari/Noci/Lecce, 26–27 ottobre 2002/Castiglione delle Stiviere, 23–24 maggio 2003)*, a cura di Cristina Andenna e Gert Melville con la consulenza scientifica di Cosimo Damiano Fonesca, Hubert Houben e Giuseppe Picasso, Münster 2005, s. 5–38 (Vita Regularis, 25); Jürgen Sarnowsky, *Die Statuten der geistlichen Ritterorden*, [w:] *Von der Ordnung zur Norm Statuten in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. von Gisela Drossbach, Paderborn–München–Wien–Zürich 2010, s. 255–264; Klaus Schreiner, *Gemeinsam Leben*, [w:] *Spiritualität, Lebens und Verfassungsformen klösterlicher Gemeinschaften in Kirche und Gesellschaft des Mittelalters*, hrsg. von Gert Melville, Berlin 2013 (Vita regularis, 53); tenże, *Obserwantia regularis – Normbildung, Normenkontrolle und Normenwandel in Münchtum des hohen und späten Mittelalters*, [w:] *Prozesse der Normbildung und Normveränderung im Mittelalterlichen Europa*, hrsg. von Doris Ruhe, Karl-Heinz Spieß, Stuttgart 2000, s. 275–314; Emmanuel V. Severus, OSB, *Consuetudo und monastisches Selbstverständnis, Consuetudines Monasticae. Eine Festgabe für Kassius Hallinger aus Anlass seines 70. Geburtstages*, Roma 1985, s. 413–422 (Studia Anselmiana, 85); Arno Mentzel-Reuters, *Preußische Diözesanstatuten und Reformen in Deutschen Orden*, [w:] *Von der Ordnung zur Norm Statuten in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. von Gisela Drossbach, Paderborn–München–Wien–Zürich 2010, s. 55–71.

3 Max Perlbach, *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, Halle a.S. 1890, s. 24. Por. Johannes Götz, *Statutenhandschriften des Deutschen Ordens nach der älteren Redaktionsstufe. Eine Ergänzung zur Edition von Max Perlbach*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte” 155 (2019), s. 417–496.

geburt unsers hêrren tûsent unde hundert unde nûnzich iâr waren in den cîden, dô Akers was besezzen von den cristenen unde mit der Gotes helfe wider gewonnen wart von den handen der ungeloubegen, zu denselben cîden was in dem here ein teil gûter lûte von Breme unde von Lûbeke, die von der mildicheit unsers hêrren sich erbarmeten uber den manichvaldigen gebrechen, den die siechen hatten in dem here, unde begunden dis vorgebant spitâles under einem segele eines schiffes, daz ein kocke geheizen ist, dâ sie di siechen mit grôzer andâht underbrâhten unde der mit vlîze phlâgen. Diz cleine beginnen erbarmete den herzogen Friderîchen von Swâben unde andere hôhe hêrren, der namen hie nâch geschriben stênt: der êrbere patriarche von Jherusalem unde desselben riches kunich Heinrich unde der herzo-ge Heinrich von Brabant, der dâ houbet was des heres, unde der meister von deme spitâle sente Johannis unde der meister von dem Temple, die erzebischove unde die hôhen lûte desselben riches, mit der râte dirre vorgebant herzoge von Swâben sine boten sante uber mer an sînen brûder kunic Heinrichen, der sint keiser wart, daz er erwurbe von dem pâbeste Celestino, daz er daz vorgesagete spitâl stêtigete unde im gebe daz leben an den siechen nâch dem spitâle sente Johannis unde die ritterschaft nâch dem orden des Templis. Diz geschach, daz dirre beider leben unde ir vriheit von den genâden unsers hêrren unde von der mildicheit des pâbestes wart gestêtiget unde geben dem selben spitâle. Diz selbe leben ist ouch niht gestêtiget alleine von den lûten ûf ertrîche, sunder ez ist ouch gestêtiget von Gote in himelrîche⁴.

Powstanie własnej krzyżackiej redakcji pierwotnej reguły, czyli tzw. statutów zakonu, w obecnie znanej postaci to, przypomnijmy, lata między rokiem 1244, kiedy to dowodnie (bulla papieża Innocentego IV) posługiwali się jeszcze regułą templariuszy⁵, a datą spisania najstarszego z zachowanych niemieckojęzycznych rękopisów, tj. dniem św. Remigiusza (1 października) 1264 roku⁶. Uzasadnione wydaje się więc przypuszczenie, iż pierwotnie informacja z prologu statutów tyczyła się tylko powołania szpitala w trakcie oblężenia Akki i uczynku zasługującego księcia Fryderyka Szwabskiego. Traktowanie szpitala jako wyłącznej fundacji dynastii Hohenstaufów odpowiada realiom z czasów panowania w Niemczech, na Sycylii i w Królestwie Jerozolimskim Fryderyka II oraz Konrada IV, czyli sprzed roku 1254. Wprowadzenie mieszczan Bremy i Lubeki na pierwsze miejsce spośród fundatorów i dobrodziejów wskazuje na czasy po 1254, okres Wielkiego Bezkrólewia i misji w Prusach.

4 *Die Statuten des Deutschen Ordens*, s. 22–23.

5 *Tabulae ordinis Theutonici ex tabularium regii Berolinensis codice pitissimum*, ed. E. Strehlke, Berolini 1869, s. 356, nr 470.

6 Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. boruss. oct. 79.

Łaciński prolog do statutów powstałby więc przed upadkiem króla Konrada IV, czyli przed rokiem 1254, zaś niemieckojęzyczny w latach 1254–1264.

3. W dwujęzycznym (łacińsko-niemieckim) rękopisie statutów Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Reg. lat. 163 po kończących łaciński prolog słowach *explicit prologus* następuje tekst podobny zawartością do prologu niemieckojęzycznego, ale bogatszy w informacje. *Narratio de primordiis Ordinis Theutonici*⁷ (tak nazywa to literatura) informuje o powołaniu za sprawą mieszczan Lubeki i Bremy (w trakcie oblężenia Akki przez chrześcijan) szpitala, wymieniając imiona kapelana Konrada oraz komorzego Burcharda, a następnie o zebraniu biskupów i panów z Ziemi Świętej i Niemiec w tamtejszym domu templariuszy i postanowieniu, aby zakon dla szpitala i ubogich posługiwał się regułą joannitów, zaś dla duchownych i rycerzy – regułą templariuszy. Drugi z fragmentów został opatrzony rozbudowaną listą świadków. Powołać miano dla szpitala mistrza, a mistrz templariuszy miał nowym braciom przekazać tekst reguły swojego zakonu i biały zakonny rycerski płaszcz. Mistrza nowego zakonu Hermana Walpoto i Wolfgera, biskupa Passau, miano posłać do ówczesnego papieża Innocentego z prośbą o potwierdzenie rzeczy, który to miał się do prośby przychylić. *Narratio* opowiada więc o dwóch wydarzeniach, a nie o jednym, jak czynią to inne źródła. Zachowało się tylko w tym jednym rękopisie statutów z drugiej połowy XIV. W wersji niemieckojęzycznej towarzyszy XV i XVI rękopisom *Starszej kroniki wielkich mistrzów*. Mamy także traktat brata Ulricha z Gumboldskirchen, oparty częściowo na *Narratio*, skierowany do papieża Benedykta XII w sprawie sporów z arcybiskupem Rygi z roku 1335⁸. Ze stanem faktycznym nie zgadza się lista świadków, a informacji o konsylium w domu templariuszy nie mają żadne

7 *Narratio* ze swoimi informacjami wkracza bardzo późno w obszar tradycji zakonu krzyżackiego. Pierwszy przypomniał tegoż zawartość Wilhelm Eugen Joseph von Wal, *Recherches sur l'ancienne Constitution de l'ordre Teutonique*, t. 1–2, Mergentheim 1807. Źródło posiada sześć wydań: Beda Dudik, *Des hohen Deutschen Ritterordens Münzsammlung in Wien*, Wien 1858, s. 38–40; *De primordiis ordinis Theutonici narratio*, [w:] *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, Beilage I, hrsg. von M. Töppen, Leipzig 1861, s. 220–225 (Scriptores rerum Prussicarum, 1); *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, hrsg. von Max Perlbach, Halle 1890, s. 159–160; Walter Hubatsch, *Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Göttingen 1955, s. 26–31; Kurt Forstreuter, Ein Traktat des Deutschen Ordens aus dem 14. Jahrhundert, [w:] *Recht im Dienst der Menschenwürde. Festschrift für Herbert Kraus*, Würzburg 1964, s. 445–462; *De primordiis ordinis Theutonici narratio*, hrsg. von Walter Hubatsch, Frankfurt a. M. 1969, s. 24–29. Stan badań por. Jarosław Wenta, *Kronika Piotra z Dusburga. Szkic źródłoznawczy*, Toruń 2003, s. 28–34.

8 Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottobon. lat. 528; Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 163; Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, 2° Cod. Ms. hist. 88; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HB V 72; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HB V 73; Wien, Zentralarchiv des Deutschen Ordens, Cod. 427b; Wien, Zentralarchiv des Deutschen Ordens, Cod. 787.

inne źródła⁹. Sam zakon nie przywiązywał znaczenia do tej tradycji, widząc początki swojej fundacji, tak jak w prologach do statutów, w szpitalu powstałym podczas oblężenia Akki (1190–1191).

II. Inną historię opowiadają dokumenty, przede wszystkim papieskie dla zakonu krzyżackiego. Po roku 1196 nie ma w nich wzmianki o konkretnej regule dla szpitala niemieckiego w Akce. Bulla Celestyna III z 21 grudnia 1196 roku ma natomiast zdanie:

Preterea libertates et immunitates eidem hospitali vestro cencessas necnon **rationabiles consuetudines** actenus observatas ratas habemus et eas futuris temporibus illibatas manere sancimus¹⁰.

Warto przy tym zwrócić uwagę na bezpośredni przekaz źródłowy cytowany przez Klause Schreiner, tj. komentarz Humbertusa de Romanis z połowy XIII wieku. Według niego są mnisi, którzy nie posiadają pisemnej reguły (*nulla scripta*). W swoich działaniach (*in agendis suis*) opierają się o pochodzenie, *consuetudo*, zrozumienie, *ratio*, czyniąc to, co się wydaje rozsądne (*rationabilis*)¹¹.

Zakłada się, iż dochodzenie do ostatecznego kształtu reguły w przypadku zakonu krzyżackiego było procesem rozłożonym na dłuższy okres. Pojawienie się spisanych zwyczajów, jakkolwiek chyba tylko w obszarze przywilejów pochówkowych, obserwujemy już w bulli papieża Innocentego III z 19 lutego 1199 oraz z 27 czerwca 1206 roku:

Sepulturam preterea ipsius loci liberam esse decernimus, ut eorum devotioni et extreme voluntati, qui se illic sepeliri deliberaverint, nisi forsitan excommunicati vel interdicti sint, nullus obsistat, salva tamen iustitia illarum ecclesiarum, a quibus mortuorum corpora assumuntur. Ad hec ordinationem factam in ecclesia vestra **iuxta modum** templariorum in clericis et militibus et ad exemplum hospitalrio-

9 Jarosław Wenta, *Die Berichte über die Gründung des Deutschen Ordens und seine preussische Provinz*, [w:] *La mémoire des origines dans les ordres religieux – militaires au Moyen Âge. Actes des journées d'études de Göttingen (25–26 juin 2009). Die Erinnerung an die eigenen Ursprünge in den geistlichen Ritterorden im Mittelalter. Beiträge der Göttinger Tagung (25.–26. Juni 2009)*, Berlin 2012, s. 83–94 (Vita Regularis, 51); tenże, *O relacjach o założeniu zakonu krzyżackiego i jego pruskiej prowincji*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, pod red. T. Grabarczyka, A. Kowalskiej-Pietrzak, T. Nowaka, Warszawa 2011, s. 499–508. Tam także stan badań i dyskusji.

10 *Tabulae ordinis Theutonici*, ed. Ernestus Strehlke, Berolini 1869, nr 296, s. 265.

11 Klaus Schreiner, *Gemeinsam Leben*, s. 458.

rum in pauperibus et infirmis, sicut provide facta est a vobis recepta et hactenus observata, devotioni vestre auctoritate apostolica confirmamus¹².

Szpital niemiecki miał więc w sprawach sepultury postępować w swoim kościele na sposób obyczajów templariuszy oraz joannitów. Z tejsze bulli dowiadujemy się także, iż w owym czasie dom w Akce postępował nadal w swoich sprawach, mimo przywileju postępowania w sepulturach, na wzór dużych zakonów rycerskich, nie według reguły joannitów czy templariuszy, ale według *rationabiles consuetudines*:

Preterea libertates et immunitates hospitali vestro cencessas necnon **racionabiles consuetudines** hactenus observatas ratas habemus et eas futuris temporibus illibatatas manere sancimus¹³.

Bracia szpitala nie osiągnęli w tym czasie, mimo swoich starań, także statusu braci rycerzy w sposobie tego rozumienia właściwego templariuszom. Aż do roku 1220 pozostali zwykłymi szpitalnikami. Oczekiwania braci szpitala niemieckiego względem białego rycerskiego płaszczu templariuszy rozbiły się o sprzeciw tego zakonu. Za postanowieniem papieża Innocentego III z 28 lipca 1211 bracia szpitala niemieckiego mieli nosić płaszcze z angielskiego sukna (*de stanforti*)¹⁴. Z tzw. sporu o płaszcz wynika jednak, iż bracia niemieckiego szpitala usiłowali w tym czasie pozostawać według reguł templariuszy i joannitów we wszystkich obszarach życia ich domu. Postanowienie papieża oparto o rozdział 68 reguły zakonu templariuszy, która takie sytuacje przewidywała i zalecała znane nam z bulli postępowanie¹⁵.

Czas obdarowania nowego zakonu regułą jest w źródłach jasno określony. W bulli z 15 grudnia 1220 roku papież Honoriusz III stwierdził:

Statuimus etiam, ut ordo fratrum Hospitalis Jerosolimitani circa pauperes et infirmos ordo vero fratrum militie Templi circa clericos et milites ac alios fratres iuxta institutionem domus vestre perpetuis ibidem temporibus observetur¹⁶.

12 *Tabulae ordinis Theutonici*, nr 297, 298, s. 266–267.

13 Tamże, nr 298, s. 267.

14 Tamże, nr 301, s. 270.

15 *La Règle du Temple*, par Henri de Curzon, Paris 1886, s. 67–68. W oczekiwaniu na najnowszą edycję mającą zastąpić starsze, mającą się ukazać w serii Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis na podstawie dysertacji Simonetty Cerrini, *Une expérience neuve au sein de la spiritualité médiévale: l'ordre du Temple (1120–1314). Étude et édition des règles latine et française*, Diss. Phil., Paris IV (Sorbonne), t. 1–2, Paris 1998 korzystamy z edycji starszych.

16 *Tabulae ordinis Theutonici*, s. 276, nr 306.

Decydujący o generaliach przysłych statutów był z pewnością IV Sobór Laterański z 1215 roku, zapowiedziany przez papieża Innocentego III w 1213. Przyjęte w 1215 roku postanowienia w kanonie 13 zakazywały tworzenia nowych reguł zakonnych, przynależności mnichów do więcej niż jednego klasztoru, a opatom – rządzenia więcej niż jednym klaszturem¹⁷.

Abstrakt

O początkach zakonu krzyżackiego

O początkach zakonu krzyżackiego wyklada się na dwa sposoby. Po pierwsze według tradycji własnej zakonu, po drugie, według propozycji historyków prowadzących w wieku dziewiętnastym krytykę źródeł. Powstanie własnej redakcji pierwotnej reguły, czyli tzw. statutów zakonu, w obecnie znanej postaci to lata między rokiem 1244, kiedy to dowodnie (bulla papieża Innocentego IV) posługiwali się regułą templariuszy, a datą spisania najstarszego z zachowanych niemieckojęzycznych rękopisów, tj. dniem św. Remigiusza (1 października) 1264 roku. Według Łacińskiego, pierwotnego prologu do statutów informacja dotyczyła się powołania szpitala w trakcie oblężenia Akki i uczynku zasługującego księcia Fryderyka Szwabskiego. Traktowanie szpitala jako wyłącznej fundacji dynastii Hohenstaufów odpowiada realiom z czasów panowania w Niemczech, na Sycylii i w Królestwie Jerozolimskim Fryderyka II oraz Konrada IV, czyli sprzed roku 1254. Wprowadzenie mieszczan Bremy i Lubeki na pierwsze miejsce spośród fundatorów i dobrodziejów w niemieckojęzycznej wersji statutów wskazuje na czasy po 1254, okres Wielkiego Bezkrólewia i misji w Prusach. Łaciński prolog do statutów powstałby więc przed upadkiem króla Konrada IV, czyli przed rokiem 1254, zaś niemieckojęzyczny w latach 1254–1264. Według papieskich przywilejów dom w Akce posiadał przywileje w sepulturach na wzór joannitów i templariuszy, zaś około 1210 zakon usiłował postępować według reguł tych zakonów. Prawo do białego rycerskiego płaszcza i reguł joannitów oraz templariuszy jako reguły własnej zakon uzyskał dopiero bullą z roku 1220.

Słowa kluczowe: zakon krzyżacki, średniowiecze, Jerozolima, Hohenstauffowie, Akka

---

17 Gert Melville, *Regeln – Consuetudines – Texte – Statuten. Positionen für eine Typologie der normativen Schrifttums religiöser Gemeinschaften im Mittelalter*, [w:] *Regulae – Consuetudines – Statuta*, s. 14.

Abstract

On the beginnings of the Teutonic Order

The origins of the Teutonic Order are explained in two ways. Firstly, according to the order's own tradition, and then by the suggestions of historians who conducted a critique of sources in the 19th century. Their own original rule, i.e. the so-called statutes of the order (in the currently known form) were created between 1244 (when they evidently used the rule of the Knights Templar, fact mentioned in the bull of Pope Innocent IV) and the date of recording the oldest of the surviving German-language manuscripts – 1st of October 1264 (St. Remigius Day). According to the Latin, original prologue to the statutes, the information concerned the establishment of the hospital during the siege of Acre and the meritorious deed of Duke Frederick of Swabia. Treating the hospital as an exclusive foundation of the Hohenstaufen dynasty, corresponds with the realities of the reign of Frederick II and Konrad IV in Germany, Sicily and the Kingdom of Jerusalem, i.e. before 1254. The introduction of the Burghers of Bremen and Lübeck as the first among the founders and benefactors in the German-language version of the statutes indicates the times after 1254, i.e. the period of the Great Interregnum and the mission in Prussia. The Latin prologue to the statutes would have been written before the fall of King Konrad IV, i.e. before 1254, and the German-language one in the years 1254–1264. According to the papal privileges, the house in Acre had privileges in sepulchres, modeled on the Knights of St. John and the Knights Templar, and around 1210, the order tried to follow the rules of these orders. The right to the white knight's cloak and the rules of the Knights of St. John and the Knights Templar as its own rule was only obtained by the order in the Bull of 1220.

Keywords: Teutonic Order, Middle Ages, Jerusalem, Hohenstaufen dynasty, Acre